

Алексей МІЛЛЕР

**ЗАПОВІТ УСЕРУСЬКОЇ ІДЕЇ:
МЕМОРАНДУМИ ОСОБЛИВОГО ПОЛІТИЧНОГО ВІДДІЛУ МЗС
ЦАРСЬКОГО, ТИМЧАСОВОГО І БІЛЬШОВИЦЬКОГО УРЯДІВ***

Автор аналізує націоналізуючий вплив Першої світової війни на матеріалі архівного фонду Особливого політичного відділу Міністерства закордонних справ Російської імперії, що був створений 1916 року і встиг подати свої політичні меморандуми імператорському, Тимчасовому і більшовицькому урядам. Показуючи пристосування аргументації меморандумів до змін у поточній політиці, варіювання обсягу прийнятних для російських чиновників поступок українському національному рухові, автор відзначає, що конститутивним ядром їхніх поглядів залишалася концепція усеруської єдності.

Одне з завдань, яке я намагався вирішити у своїй книзі «“Украинский вопрос”...»¹, полягало в аналізі внутрішнього бюрократичного дискурсу, тобто тих документів, які не призначалися для опублікування, а отже найповніше відображали погляди імперської еліти і властиві їм суперечності. У процесі дослідження я натрапив в Архіві зовнішньої політики Російської імперії на низку документів, які стосувалися до пізнішого періоду. Не мавши змоги включити їх аналіз до книги, я вирішив присвятити їм окрему статтю, оскільки вони чудово ілюструють еволюцію сприйняття українського й білоруського питань у середовищі імперської бюрократії у драматичний період світової війни і краху імперії².

Документи, про які йде мова, зберігаються у фонді Особливого політичного відділу (надалі – ОПВ) Міністерства закордонних справ³. ОПВ було створено у

* Перероблений і доповнений варіант статті: Miller A. A Testament of the All-Russian Idea: Foreign Ministry Memoranda to the Imperial, Provisional and Bolshevik Governments // Siefert M., ed. Extending the Borders of Russian History. Essays in Honor of Alfred J. Rieber. Budapest, 2002. P. 233–243.

¹ Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000. 282 с.

² Про концепцію всеруської (*общерусской*) нації і про формування уявлень про російську «національну територію» як відмінну від території імперії я писав у вказаній книзі, а також у статтях: Конфлікт «идеальных отечеств» // Родина. 1999. № 8. С. 79–82; Русификации: классифицировать и понять // Ab Imperio. 2002. № 2. С. 133–148; Империя и нация в воображении русского национализма // Миллер А. И., ред. Российская империя в сравнительной перспективе. Москва, 2004. С. 265–285; Shaping Russian and Ukrainian Identities in the Russian Empire during the Nineteenth Century: Some Methodological Remarks // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 49 (2001), Н. Р. 257–263; Kresy wschodnie Rzeczypospolitej czy zachodnie rubieże rosyjskiego imperium? // Magdziak-Miszewska A., Zuchniak M., Kowal P., red. Polacy i Rosjanie. 100 kluczowych poj. Warszawa, 2002. S. 115–123. Про російську політику у Галичині за Першої світової війни див.: Бахтурин А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Москва, 2000.

³ Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). Ф. 135 (Особый политический отдел). Оп. 474.

1916 р. Але деякі документи, що зберігаються у його архіві, належать до ранішого періоду, до 1915 і навіть до 1914 р. – очевидно, ОПВ успадкував низку матеріалів, підготованих раніше з питань, якими він повинен був займатись. Колишнього генерального консула у Будапешті, М. Г. Пріклонского, призначено директором Відділу; він повідомив про свою згоду прийняття це призначення у телеграмі, датованій 9 березня 1916 р.⁴. Проте процес організації Відділу затягнувся до серпня, коли Ніколай II затвердив доповідь міністра закордонних справ про організацію Відділу і його завдання⁵. Персонал складався в основному з досвідчених дипломатів, яким довелось повернутися у Росію після початку Першої світової війни. Поміж співробітників були В. Г. Жуковський, колишній консул у Празі; Б. В. Міллєр, колишній віце-консул у Коломбо; Н. Н. Кратіров, чиновник для особливих доручень при міністрі; Обнорський, який раніше служив у сербській місії; спеціаліст з польського питання Шишковський⁶. До публічності в ОПВ не прагнули, але у грудні 1916 р. згадка про створення ОПВ все-таки з'явилася у пресі⁷.

Спочатку Відділ називався Ватикансько-слов'янським, і його завданням було аналізувати політичні рухи слов'ян імперії Габсбургів і їх відносини з Ватиканом. На момент, коли Відділ уповні розгорнув свою роботу, його завдання були суттєво розширені і поділені на три напрямки: а) питання, пов'язані з Ватиканом, польськими й угро-русинськими справами; б) чехословацькі справи, в тім числі політичний вплив на чеських і словацьких військовополонених; в) південні слов'янині угорські справи.

У 1916 р. головна увага у роботі ОПВ приділялась проблемам східнослов'янського населення Австро-Угорщини. Проте вже на кінець 1916 р. робота ОПВ в основному зосереджувалась на українцях і, почасти, білорусах. ОПВ залучив декількох експертів для написання аналітичних записок з цієї проблематики і зібрав багато матеріалів, які підготували зацікавлені особи із власної ініціативи. Більшість записок – Б. А. Буділовича, сина відомого славіста і ворога українофілів Антона Буділовича; Д. Н. Вергуна, публіциста, колишнього представника Санкт-Петербурзької телеграфної агенції і також, як здається, російської розвідки, в Австро-Угорщині; А. Соболевського, голови Санкт-Петербурзького Слов'янського благодійного товариства – були присвячені виключно питанням визначення етнічних кордонів розселення руських (*русских*) у Галичині, Буковині й Угорській Русі⁸. Спільним для усіх авторів було переконання, що однією з головних цілей війни повинно стати об'єднання руського народу, до якого, згідно із всеруською (*общерусской*) ідеєю, належали і східні слов'янини монархії Габсбургів.

Слід підкреслити, що для того часу подібні погляди не становили чогось оригінального, і було б хибно через них уявляти собі авторів документів ОПВ як людей екзальтованих, відріваних від дійсності й ізольованих від громадської

⁴ АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 429. Л. 2.

⁵ АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 1. Л. 7.

⁶ АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 1. Л. 30, 30об.

⁷ Биржевые ведомости, 17 листопада 1916 р.

⁸ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 201; Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 418; Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 29/101. Л. 55–59.

думки, що тоді переважала. Наприклад, П. Б. Струве, людина цілком розсудлива, виступаючи й лібералом, й імперіялістом, і націоналістом, що тоді було нормою, і то у цілій Європі, думав про «руssких под австрійской властью» так само, і явно живив переконання, що його погляди зрозумілі читачеві і не потребують розгорнутої аргументації. Коли Струве у 1914 р. у своїй знаменитій статті «Великая Россия и Святая Русь» формулював завдання Росії у світовій війні, на першому місці у нього стояло завдання «воссоединить и объединить с империей все части русского народа», тобто анексія «руssкой Галичини». Причому Струве не обтяжував себе докладним обґрунтуванням цієї тези як очевидної, зосередившись на розлогих geopolітичних роз'ясненнях, навіщо все-таки Росії потрібні чорноморські протоки⁹.

Всі автори, які писали для ОПВ в 1916 р., були захоплені питанням післявоєнних кордонів і потенційних анексій після успіху Антанти, а головним критерієм у їхніх роздумах були етнічні й націоналістичні аргументи. Довідка ОПВ, під назвою «Обзор источников и материалов для проведения границ русской народности в Галиции, Угорской Руси и Буковине», ясно формулювала політичну мету: «Задачей проведения границы поставлено проведение этой границы главным образом между русским населением восточной Галиции и западными соседями русского племени в пределах Австро-Венгрии»¹⁰. Зайве й казати, що усі автори включали території зі змішаним населенням у Російську імперію. Буділовіч, наприклад, наполягав, що вся Угорська Русь повинна бути включена у Росію, і кордоном має бути річка Серет, а не Прут, тим паче не Дністер¹¹. Для більшості експертів російськість (руssкость) східнослов'янського населення цих територій не підлягала сумніву.

Проте деякі автори все-таки усвідомлювали, що з ідентичністю східнослов'янського населення не все так просто, і ставили питання, яку політику Росії належить проводити стосовно до населення східних окраїн імперії Габсбургів вже під час світової війни. Проблема була тим більш нагальна, що на межі 1915–1916 рр. російська армія планувала новий наступ, щоб повернути контроль над Галичиною.

Досвід першої російської окупації Галичини у 1914–1915 рр. викликав, щонайменше, занепокоєння. У політиці щодо галицьких русинів військова й цивільна влада, а також представники православної єпархії демонстрували не тільки відсутність будь-якої координації між собою, але й навіть прагнення підривати лінію, яка проводилась іншими гілками адміністрації. Багато в чому ця ситуація була викликана відсутністю якихось ясних політичних директив з центру. Загалом окупаційна влада скилилася до того, щоб трактувати місцеве населення як росіян (руssких), сприймаючи Уніяцьку Церкву й українську ідентичність як щось поверхове, накинуте Віднем, Ватиканом й поляками, як явища, що не мають підтримки серед місцевого населення й тому їх легко усунути після встановлення російської влади. Ці уявлення потягли за собою відверто репресивну політику щодо української мови й Уніяцької Церкви, яка викликала різке зростання антиросійських настроїв серед місцевого українського населення.

⁹ Русская Мысль. 1914. № 12. С. 176–180.

¹⁰ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 200. Л. 1. Автори в основному спирались на праці Л. Нідерле, С. Томашівського та К. Черніга.

¹¹ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 201. Л. 1об.

Найбільш опрацьовану концепцію політики для нової можливої окупації Галичини запропоновано у записці А. Ю. Геровского¹². «Украинский сепаратизм, направленный на ослабление и расчленение России, является одним из самых серьезных вопросов внутренней русской политики. Одним из главных результатов нынешней войны должно быть прекращение украинской ирреденты. Успешная ликвидация украинского вопроса в Галичине обезвредит отчасти также и "украинцев" в России, которые привыкли видеть в Галичине своего рода Пьемонт», – писав Геровский в липні 1916 р.¹³. Пізніше Геровський використав цей аргумент в окремій записці щодо майбутнього російсько-румунського кордону, застерігаючи проти залишення правого берегу Прута на боці румунів, бо у такому разі «запрутская Буковина буде іграти в мазепинському движении ту же роль, которую играла Krakowskaya республика после раздела Польши»¹⁴.

В інтерпретації українського питання Геровський іде за радикальною версією всеруського (*общерусского*) дискурсу, що заперечувала осмислення поняття «українець» як такого, і незмінно ставить це слово і його похідні у лапки. Він також говорить про місцеву російську говірку (*руском наречии*). Але водночас Геровський радить уникати «создания лишних мучеников за украинскую идею». Геровський вважав, що «не следует бороться против украинства одними лишь запретительными мерами. Главным средством борьбы должна быть позитивная, культурная работа в русском смысле, при одновременном правильном разрешении других вопросов, тесно связанных с украинством, а именно вопросов аграрного, религиозного и других»¹⁵. У цьому Геровський також іде за традиційною тактикою тих представників імперської влади, які виступали за поєднання обмежених репресій і того, що вони називали «позитивними мерами». Навіть формулювання, які він використовує у своїх рекомендаціях, майже збігаються з тим, що писав з цієї проблеми, наприклад, П. А. Валуєв. Власне кажучи, прагнення «не создавать лишних мучеников» видно вже у м'якому – за мірками ніколаєвського часу – покаранні учасників Кирило-Методіївського товариства. Згодом цю лінію у найвищих ешелонах влади розвивали П. А. Валуєв і київський генерал-губернатор у 1870-ті рр. А. М. Дондуков-Корсаков¹⁶. Геровський також радив не забороняти українську пресу, як це було зроблено під час окупації

¹² Документ зареєстровано в ОПВ 4 серпня 1916 р. (оп. 474, ед. хр. 403). Алексей Геровский был внуком известного русофила Адольфа Добрянского. Про Геровского див.: Gerovskii, Aleksei Iulianovich // Paul Robert Magocsi and Ivan Pop, eds. Encyclopedia of Rusyn History and Culture. Toronto, 2002. P. 132–133.

¹³ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 403. Л. 2.

¹⁴ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 419. Л. 28об. У цій записці Геровський розмірковував також про шанси «убедить румынское общество, что румыны по своему происхождению, географическому положению, а главное, по своей культуре принадлежат не к Западу, а к Востоку, что они не чужой остров, а составная часть греко-славянского мира» (л. 27об). Він вказував на можливість впливати на настрої румунів через Чернівецький університет, беззаперечно вважаючи, що Чернівці після війни мають належати до Росії (л. 27). Загалом Геровський розглядав Румунію як об'єкт боротьби впливів між Росією і Заходом.

¹⁵ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 403. Л. 2.

¹⁶ Див.: Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000. Глава 7.

Галичини в 1914–1915 рр. Замість цього він пропонував відрізати її від зовнішніх джерел фінансової підтримки, будучи переконаним, що без австрійських і німецьких грошей українські газети «умрут естественной смертью». Він навіть пропонував дозволяти заснування нових українських газет, якщо видавець спроможеться довести, що у нього є власні кошти на видання¹⁷. Втім, могли б існувати й готовані українські газети, якщо гроші, а значить, і лінія, були російські. Геровський вважав за помилку закриття під час першої окупації газети «Діло», один із головних співробітників якої, І. Свенціцький, «готов був перейти на русскую сторону»¹⁸.

Геровський вважав, що українська пропаганда тісно пов’язана з соціальним, а саме аграрним, питанням, але його висновки з цієї вірної тези йшли занадто далеко. Як і багато інших авторів таких аналітичних записок і рекомендацій, він не зупинявся перед очевидними прибільшеннями і спрощеннями при обґрунтуванні власної точки зору. Він не вважав, що власне національний бік українського руху взагалі бодай трохи привабливий для русинів Галичини і Буковини. «Украинская школа с исковерканым малорусским языком преподавания была для русского галичанина таким же суррогатом настоящей русской школы, как уния была для него суррогатом православия». Головний пункт його меморандуму полягав у рекомендації уряду за першої-таки нагоди провести у Галичині радикальну аграрну реформу, щоб позбавити українських активістів можливості використати аграрне питання задля своєї мети: «правильно решить аграрный вопрос – украинцы не будут иметь влияния на крестьянина. Частные школы украинцев не выживут без дотаций... Необходимо вырвать из под ног украинских агитаторов эту почву, доказав наглядно галицко-русскому крестьянину, что Россия освобождает его не только в смысле политическом, но в экономическом и социальном отношениях»¹⁹.

Провести таку реформу в Галичині було, на думку Геровського, тим простіше, що розраховувати на лояльність польських землевласників не доводилося, і не було резону захищати євреїв, яких Геровський ненавидів з особливою силою. Тут він зачіпав дуже делікатну проблему й давній конфлікт між соціальною ідентичністю імперської бюрократії як охоронця прав аристократії і права власності загалом та, з іншого боку, націоналістичною спокусою принести ці принципи в жертву у Західному краї Російської імперії й, тепер, у Галичині, щоб підірвати польський вплив і просунути вперед русифікацію. Після польського повстання 1863 р. брати Мілютіни й М. Н. Муравйов були серед тих із верхівки бюрократичної піраміди, хто виступав за принаймні часткове втілення такої політики.

Стосовно релігійної політики Геровський радив «поддержать точку зрения галицких униатов, что уния и православие одно и то же». Іншими словами, він рекомендував не вимагати формального переходу з унії у православ’я і не питати у людей, що приходять до церкви, якого вони віросповідання. Він закликав

¹⁷ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 403. Л. 2об.

¹⁸ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 403. Л. 3. Про мотиви Свенціцького див.: Крупський І. Українська журналістика Львова в роки Першої світової війни (1914–1918) // Мудрий М., ред. Львів: місто – суспільство – культура. Збірник наукових праць. Львів, 1999. С. 455.

¹⁹ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 403. Л. 4–5.

посилати у Галичину тільки освічених священиків, щоб вони могли стати урівні з уніяцькими, поміж яких вища освіта була нормою²⁰.

Найсприйнятливішим до мінливих реалій і відповідальним щодо власних рекомендацій був В. П. Сватковський, офіційно – журналіст, неофіційно – резидент російської розвідки у Берні. Сватковський уважно стежив за політикою Відня і Берліна в українському питанні, підтримував контакти з великою кількістю українських емігрантів різної політичної орієнтації і намагався використовувати їх з політичною метою. Він був утягнений у практичну політику і водночас, поставав у Петроград інформацію і меморандуми, висновки яких мали здаватись досить радикальними для тих, хто читав їх у столиці.

Цілком очевидно, що Сватковський уповні усвідомлював, що його рекомендації порушують певні межі. Тому він починає свій перший меморандум «Украинский вопрос накануне весенней кампании», датований 30 листопада 1915 р., з декларації, яка мала вберегти його від підозр у політичній неблагонадійності: «Автор этого очерка относится к политическому и национально-сепаратистскому идеалу украинства совершенно отрицательно, считая его великим грехом против России. Национально-культурные требования украинских программ представляются ему также чрезмерными и вредными». Але він тут провадить далі, що «этот основной взгляд не мешает, однако, отнести вполне отрицательно к печальному факту полного отсутствия тактики и даже простой тактичности, совершенно необходимых для далеко не невозможного упорядочения украинского вопроса в нашу пользу»²¹. Якщо Геровський закликав до поміркованості репресивних заходів, виходячи з гаданої слабкості українського руху, який, не маючи підтримки серед населення, повинен був померти природною смертю, то Сватковський радив побачити в українському русі серйозну силу і постаратися з нею домовитись. Він вважав помилкою з серйозними наслідками, що під час окупації Галичини в 1914–1915 рр. «в упование на поддержку руссофильских (*sic!*) политических кругов Галиции и неполитического большинства галицко-русского населения, мы не только совершенно пренебрегли украинцами и украинством, но и выказали им самым резким образом наши чувства и намерения»²². «Почти полное на первых порах исчезновение украинского сепаратизма было истолковано как доказательство слабости украинства и силы русофильских элементов края. На самом деле причина этого явления была иная. Мы не заметили главного фактора политической жизни русского населения края – поленофобства этого населения, для которого крепкое занятие страны Россией было прежде всего концом польского господства. Вражда к России и “москалям” в украинских кругах Галиции существовала больше в теории, тогда как вражда к полякам – явление традиционное, практически политическое и экономическое, самое яркое в жизни всего русского населения края, как нашего, так и украинского лагеря»²³. Він критикував

²⁰ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 403. Л. 6, боб.

²¹ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 4.

²² Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 4.

²³ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 4.

єпископа Євлогія та інших переслідувачів уніятів й українства, які своєю репресивною політикою відштовхнули українців від Росії²⁴.

Сватковський був одним із найперших у Росії, хто зрозумів, що з початком війни природа всіх етнічних проблем радикально змінилась. У процесі світової війни велики держави стали використовувати підтримку національного сепаратизму у таборі супротивника без обмежень, характерних для попереднього періоду, коли їх більше турбувало збереження певної солідарності між імперіями у боротьбі з національними рухами. Відтепер Росії доведеться боротись за симпатії і лояльність українців у нових умовах, причому до колишніх учасників гри – поляків, Відня, Ватикану – приєднувалась Німеччина, у якої руки в українському питанні були цілковито вільні, адже під її владою не було жодних українців. Сватковський також вважав, що самостійну політику в українському питанні стали проводити угорці, які, у його інтерпретації, прагнули об'єднати під своєю владою всі українські землі Габсбурзької монархії і створити з них автономію, подібну до хорватської, яка могла б служити могутнім антиросійським бастіоном²⁵.

В інтерпретації Сватковського, у цьому суперництві у Росії були сильні козирі: Росія може дати українцям те, що Угорщина не може, а Німеччина може тільки за умови повного розгрому Росії – «немедленное единение всей Украины, всех 35 миллионов малорусского или украинского населения»²⁶. Але вже зараз, у ході війни, Росія повинна була «что-нибудь дать», інакше кажучи, задовольнити деякі з вимог українського руху²⁷. Сватковський вважав, що ці поступки можуть бути дуже обмеженими, навіть великою мірою символічними, оскільки для українських лідерів мета об'єднання усіх українців в одній державі настільки важлива, що вони будуть готові піти на далекосяжні компроміси з російським урядом²⁸. Він з докором нагадував, що під час окупації Галичини влада видала лише один документ українською мовою. Ці тези Сватковській повторив у записці, відправленій у Петроград 28 червня 1916 р. Він вважав, що настав вдалий момент для привернення українців на російський бік, оскільки, окрім очевидних переваг, які давав Брусиловський прорив, Відень і Берлін, на його думку, були схильні тимчасово принести інтереси українців у жертву заради досягнення союзу з «польським імперіализмом»²⁹.

Було б хибно вважати, що такий підхід цілковито новий. У 1870-ті роки київський генерал-губернатор Дондуков-Корсаков намагався знайти свого роду *modus vivendi* з тодішніми лідерами українського руху. Проте його гра була перервана Емським указом 1876 р. Важлива відмінність полягає, однак, у тому, що Дондуков-Корсаков провадив цю гру на свій страх і ризик, не здійснюючи спроб обґрунтувати свою тактику у якихось офіційних документах і не сподіваючись отримати схвалення царя, у той час як Сватковський вперше запропонував аналогічну тактику у меморандумі, метою якого було вплинути на

²⁴ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 4–6.

²⁵ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 8.

²⁶ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 8.

²⁷ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 8.

²⁸ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 32. Л. 3.

²⁹ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 36. Л. 2–4.

прийняття рішень у столиці. На момент, коли Сватковській писав свій меморандум, у нього були деякі підстави вважати, що у вищому ешелоні імперської бюрократії вже певною мірою готові слухати його аргументи. Влітку 1915 р. великий землевласник Київської губернії, граф М. Тишкевич³⁰, який представлявся українцем, консервативним за своїми соціальними поглядами і лояльним імперії й імператору, від імені українців надіслав царю телеграму з виявами вірності. Цар, ймовірно, під впливом людей, які думали як Сватковській, відповів 24 серпня 1915 р. телеграмою, яку підписав міністр двору, граф Фредерікс: «Sa Majesté m'a donné l'ordre de vous remercier ainsi que le groupe d'Ukrainiens réunis en Suisse pour les sentiments exprimés dans votre télégramme»³¹. Революційне значення цієї телеграми для офіційного імперського дискурсу полягало у тому, що вперше у публічному документі, тим більше у фразі, яка звучала як цитата самого царя, було вжито слово «українці», а не обов'язкове раніше «малороси».

Ймовірно, саме після цього обміну телеграмами Сватковському доручили зв'язатися з Тишкевичем, який перебував у Швейцарії. На листопад Сватковській був готовий докладно інформувати Петроград про пропозиції Тишкевича. Хід міркувань великого землевласника був, зрозуміло, прямо протилежним до ходу міркувань Геровського. Тишкевич стверджував, що головна небезпека пов'язана з соціальною програмою українського руху, і пропонував зробити поступки у національному питанні, щоби нейтралізувати вплив соціалістів, які використовували національне нездоволення для розповсюдження своїх революційних ідей³².

Тишкевич і Сватковській пропонували кілька можливих кроків символічного характеру – деякі копіювали заходи, які вже здійснили Габсбурги, деякі йшли

³⁰ Михайло Тишкевич, нащадок відомого ополяченого аристократичного роду Тишкевичів, чия генеалогія мала глибоке коріння у шляхті України, не був унікальною фігурою для того часу. З польських аристократів, які ще до світової війни оголосили себе українцями, досить відомим був В'ячеслав Липинський (Вацлав Ліпінський), згодом український посол в Австро-Угорщині у 1918 р. і впливовий консервативний ідеолог українського руху у міжвоєнний період. Втім, випадки трансформації територіяльної лояльності в українську національну ідентичність не обмежувались тільки поляками. Два інших варгих уваги приклади – Агатангел Кримський і Федір (Теодор) Штейнгель. Перший, відомий орієнталіст і український націоналіст свого часу, був вихідцем з обрусілого кримськотатарського роду. Другий, російський барон і згодом український посол у Німеччині в 1918 р., аналогічно походив з обрусілих німців. Див.: Shteingel, Teodor // Danylo Husar Struk, ed. Encyclopedia of Ukraine. Vol. IV. Ph-Sr. Toronto, 1993. P. 676.; Tyshkevych, Mykhailo // Danylo Husar Struk, ed. Encyclopedia of Ukraine. Vol. V. St-Z. Toronto, 1993. P. 334.; Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. Київ, 2001. Слід зазначити напрочуд слабкий інтерес українських істориків до подібних національних конвертитів. Тільки про Липинського, через його видатне місце в українській інтелектуальній історії, в українській історіографії існує вже велика кількість праць, яка знай зростає, див. основні: The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypynskyj. Special issue of Harvard Ukrainian Studies / Guest editor Jaroslaw Pelenski assisted by Uliana M. Pasicknyk. Volume IX. No. 3/4. December 1985; Rudnytsky I. L. Essays in Modern Ukrainian History. Edmonton, CIUS, University of Alberta, 1987. P. 437–461.; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Київ, 1994. Т. 2. С. 131–235.; Пеленський Я., ред. В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Київ–Філадельфія, 1994.

³¹ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 12. «Його величність наказав мені подякувати Вам, а також группі українців, які зібралися у Швейцарії, за почуття, висловлені у вашій телеграмі».

³² Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 15.

далі. Вони радили проголосити спадкоємця престолу Гетьманом Малоросії і вивести портрети царевича Алексея в українському костюмі³³. Вони також пропонували видавати у Києві офіційну газету українською мовою, «которая, строго охраняя единство империи, была бы знамением готовности правительства идти навстречу культурным пожеланиям известной части населения»³⁴.

Інша рекомендація, – не зрозуміло, чи походила вона від самого Тишкевича, чи її дописав Сватковський³⁵, – полягала у тому, щоб встановити контакти з лідерами українського руху в Росії й Австрії (окрім тих, хто був налаштований різко антиросійськи, як Кость Левицький і Микола Василько) й обговорити з ними можливе порозуміння. Сватковський активно розвивав контакти з тими українськими лідерами, які були готові до співпраці з Росією. З галичан Сватковський називав Володимира Бачинського, Степана Барана і Володимира Кушніра (політичні фігури середнього масштабу в галицько-українському істеблішменті) як можливих партнерів у таких переговорах. «При малейшем проявлении доброй воли со стороны России возможно дать австрийской ориентации украинства генеральное сражение с большими шансами на успех», – завершував Сватковський свій перший меморандум³⁶.

Три інших меморандуми Сватковского датовані 17 серпня, 7 і 9 листопада 1916 р. Проте Сватковський починає перший з них згадкою про декілька записок, посланих у Петроград услід за першим меморандумом від листопада 1915 р. На жаль, у фонді ОПВ ці документи не збереглися. Сватковський далі інформував уряд про політику Відня і Берліна в українському питанні, підкреслюючи, що обидві імперії намагаються притягнути українців на свій бік. Він зазначав важливі

³³ Цей хід міркувань не був цілком чужий придворним колам. Ще Ніколай I одягав наступника у козацький костюм. А 1903 р., на останньому костюмованому балу у Зимовому палаці, гости були одягнені у костюми XVII ст., причому багато хто – у малоросійські. Барон Фредерікс, зокрема, носив костюм Богдана Хмельницького з відомого портрета гетьмана. Див.: Миллер А. И. «Украинский вопрос»... С. 195. Подібну гру з українським костюмом та іншою символікою, особливо після початку війни, вели і Габсбурги – Вільгельм Габсбург взяв собі ім'я Василь Вишіваний і претендував на український трон у 1918 р. Проте німці, яким під час війни належав вирішальний голос в українських справах, зробили гетьманом генерала російської армії Павла Скоропадського. Див. статті Ярослава Пеленського, Петра Боровського й Ігоря Каменецького в *Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka, eds. German-Ukrainian Relations in Historical Perspective*. Edmonton and Toronto, 1994, а також: Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. 1994. №1. С. 104–120.; Скоропадський П. Спогади, кінець 1917–грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995.; Терещенко Ю. І., Осташко Т. С. Український патріот з династії Габсбургів. Київ, 1999.; Стрельська Л. До життєпису Вільгельма Габсбурга (Василя Вишіваного) // Військово-історичний альманах (Київ). 2002. Ч. 1. С. 137–141.; Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. Київ, 2003.; Fedyshyn O. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918. New Brunswick, NJ, 1971.; Borowsky D. Deutsche Ukrainapolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung von Wirtschaftsfragen. Lübeck–Hamburg 1970.; Remer C. Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18. Frankfurt a. M., 1997.; Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 r. Warszawa, 2000.

³⁴ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 16.

³⁵ Останнє видається більш імовірним, оскільки така пропозиція заходила у суперечність з амбіцією Тишкевича виступати головним представником українців.

³⁶ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 17.

зміни у політиці Відня в українському питанні. Вперше від 1870-х рр. у Галичину призначено намісника не з поляків, генерала Германа Колара, який зразу ж проінструктував чиновників про поважливе ставлення до прав української мови в адміністрації³⁷. Далі відбулася поїздка спадкоємця габсбурзького престолу по Галичині, під час якої він звертався до українців з вітаннями їхньою мовою. Українці стали активно приймати в офіцерський корпус австро-угорської армії. Але особливу тривогу повинні були викликати у Петрограді повідомлення про створення як німцями, так і австрійцями окремих, привілейованих тaborів для російських військовополонених українського походження³⁸. Матеріялом про ці тaborи присвячена окрема справа архіву ОПВ³⁹. Вона включає свідчення військових, що втекли з полону, а також донесення повіреного у справах у Берні М. Бібікова, якому вдалось відвідати два таких німецьких тaborи у Раштадті і в Зальцведелі. (Аналогічний австрійський містився у Фрайштадті). За оцінками Бібікова, там утримувалось 400 тисяч чол. Харчування було «гораздо лучче, чем в русских лагерях». Солдати знали, що вони перебувають на привілейованому становищі як українці. Їх навчали читати і писати за прийнятим у Галичині фонетичним правописом, української історії та літератури. Видавались українські газети. За повідомленням Бібікова, з 40 тисяч найчутливіших до цієї пропаганди були створені частини майбутньої української армії, які проходили навчання в особливій українській військовій формі. «Пропаганда, – підсумовував Бібіков, – поставлена на прочное основание, результаты получены очень удовлетворительные»⁴⁰.

Не дивно, що у цій ситуації Сватковський наполягав на якнайкорішому встановленні контактів з українськими політиками. У листопадовий 1916 року меморандум «Украинские организации, органы и деятели за границей» він включає перелік найбільш значних українських політичних організацій Галичини і Буковини з характеристиками їхніх лідерів і оцінкою перспективності контактів із кожним з них⁴¹. При цьому він категорично віддавав пріоритет національній проблемі і тому радив розвивати контакти у тому числі й з українськими соціалістами з «Боротьби»: «социалисты, но, в общем, порядочные люди», ладні погодитись на автономію України у складі Росії⁴².

Особливу увагу Сватковський приділяв українським організаціям під контролем Німеччини і німецькому «Товариству підтримки української визвольної боротьби». Німецькі плани стосовно України він розглядав у контексті «расцвета Науманновской идеи Средоевропы»⁴³. Okрема папка в архіві ОПВ (ед. хр. 36)

³⁷ Про політику Відня щодо галицьких і буковинських українців у роки Першої світової війни див.: *Hornykiewycz T. Ereignisse in der Ukraine, 1914–1922: deren Bedeutung und historische Hintergründe.* Bd. 1–4. Philadelphia, 1966–1969. Попик С. Українці в Австроїї 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. Київ–Чернівці, 1999.

³⁸ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 44–47, 48–61.

³⁹ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 26.

⁴⁰ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 26. Л. 6, 7.

⁴¹ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 48–55.

⁴² Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 55.

⁴³ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 58. *Vertrieb zur Unterschützung der Ukrainischen Freiheitsbestrebungen.* Мова йде про відому книгу Фрідріха Науманна «Центральна Європа», у якій описувався ареал німецького домінування в Європі від Бельгії до України включно. (Naumann

містить добірку матеріалів за 1916-1917 рр. з австрійської і німецької преси, а також з «Вістника Союза визволення України», у яких обговорювалось майбутнє України й усіх західних окраїн Російської імперії. Ці матеріали мали всі риси військової пропаганди, з натиском на створення образу ворога – «руssкого империалистического паука». Але головним критерієм при відборі цих матеріалів була наявність у них більш софістикованих геополітичних і цивілізаційних розмірковувань. Ці матеріали періоду Першої світової війни дають сучасному читачу можливість переконатись, як мало нового містили дискусії на ці теми, які так активно велись наприкінці ХХ і на початку нинішнього століття. У статтях йде мова і про те, що єдиний спосіб знешкодити Росію – це відірвати від неї Україну, і про необхідність провести кордон Європи по східному кордону України, і про ту шкоду, якої зазнала Європа, дозволивши азіяцькій Москві відірвати від себе Польщу й Україну⁴⁴.

Сватковський очевидно вважав важливим готовувати ґрунт для домовленості щодо українського питання з союзними великими державами, і насамперед зі США. Він відправив у США, зокрема і для роботи серед українських емігрантів, власного агента Цетлінського⁴⁵. Перераховуючи тих українських діячів, з якими слід налагодити співпрацю, він окремо виділяв В. Степанківського як людину, яка підтримує контакт з Р. В. Сітон-Вотсоном⁴⁶.

Сватковський підтримував тісні контакти з Тишкевичем. До свого листопадового меморандуму «Кризис в украинском вопросе и Россия» він доклав лист Тишкевича, де той розвивав, до того ж у явно більш рішучому, ніж раніше, тоні, тезу про необхідність поступок українським вимогам. Зокрема, Тишкевич про-

Fr. Das Mitteleuropa. Berlin, 1915. Детальніше див.: Міллер А. Тема Центральної Європи: істория, современные дискурсы и место в них России // Новое литературное обозрение (НЛО). 2001. № 52. С. 75–96 (доступно в Інтернеті – <http://nlo.magazine.ru/philosoph/sootech/sootech29.html>). Див. також: Kuraev O. Der Verband «Freie Ukraine» im Kontext der deutschen Ukraine-Politik des Ersten Weltkriegs / Osteuropa-Institut (München). Mitteilungen, № 35. August 2000 (доступно в Інтернеті – <http://www.lrz-muenchen.de/~oeihist/mitt35.pdf>). Втім, у німецькій думці ідея ослаблення Росії шляхом відриву від неї України має глибше коріння, див.: Doroschenko D. Die Ukraine und das Reich: Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. Leipzig, 1941; Meyer H. C. Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815–1945. The Hague, 1955; Rohrbach P. Von Brest Litowsk bis Jalta: Ein Vierteljahrhundert Osteuropa. München, 1961; Швагуляк М. «Східна криза» і зовнішньополітичні альтернативи Пруссії: українські «пунктири» (1853–1854) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 37. Част. 1. Львів, 2002. С. 381–395.

⁴⁴ Практично усі тези ключових для дискурсу Центральної Європи статей М. Кундері можна знайти у пропагандистських публікаціях табору Центральних держав періоду Першої світової війни.

⁴⁵ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 60–61.

⁴⁶ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 52. Р. В. Сітон-Вотсон, найавторитетніший у Британії спеціаліст з національних проблем Австро-Угорщини, симпатизував українському рухові. Див.: Сирота Р. Роберт Вільям Сітон-Вотсон і зародження українофільського руху у Великобританії на початку ХХ століття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2001. Вип. 9. С. 506–528.; Seton-Watson H., Seton-Watson C. The making of a new Europe: R. W. Seton-Watson and the last years of Austria-Hungary. London, 1981; Saunders D. Britain and the Ukrainian Question (1912–1920) // English Historical Review. Vol. 103 (1988). P. 40–68.

понував «открыть (український – А. М.) университет, открыть и поощрять, а не только позволять, школы, сравнить права местного языка с русским, строго наказывая все проявления сепаратизма. Наказывать Мазепу, но не преследовать Хмельницкого». Він також вимагав звільнити висланих у глиб Росії «сотни и тысячи представителей галицкой интеллигенции, открыть прессу, общества, а главное, не держать так долго все украинское общество в отчаянии». Розвиваючи тему династичної символіки, Тишкевич, вочевидь за аналогією з політикою Габсбургів, радив організувати візит царевича до Львова. Нагадуючи, що улюбленим слугою Алексея був українець Деревенко, Тишкевич висловлював сподівання, що спадкоємець трону зможе звернутись до народу по-українськи. Він навіть пропонував оголосити царевича королем Галичини⁴⁷.

Ці рекомендації Тишкевича Сватковській передавав, не солідаризуючись з ними. Ідею українського університету він не підтримував, але схвалював відкриття у Росії двох українських гімназій і дозвіл на окупованих територіях щодо нижчих шкіл на усіх місцевих мовах. Він також визнавав неможливим план оголосити Алексея королем Галичини, але тут же зауважував, що можна було б знайти іншу форму для кроків у цьому напрямі⁴⁸. Можна припустити, що Сватковській, який не вважав здійсненім знову обмовитись, що він «отрицательно относится к более далеко идущим планам украинцев», використав лист Тишкевича, щоб сказати своїм патронам у Петрограді те, що він не хотів казати від свого імені.

Сватковській і Геровській виявились одностайними у критиці жорсткої, репресивної політики влади під час першої окупації Галичини. Але принципова відмінність між ними полягала у тому, що Геровський вірив, що більш ефективна політика призведе до зникнення українського руху, а Сватковській куди більш реалістично радив шукати компроміс з українським рухом, який уже набрав сили, переважно завдяки конфлікту великих держав, і негайно робити, бодай обмежені, поступки українським вимогам.

Лютнева революція вплинула на риторику й аргументи тих документів, які ОПВ надсилає до уряду. 18 травня 1917 р. ОПВ доповідав голові Тимчасового уряду князю Г. Львову про зібрання російських (русских) біженців з Галицької, Буковинської й Угорської Русі, яке відбулось 14 травня у Петрограді. Резолюція мітингу особливо підкреслювала, що учасники виражаютъ «самоопределюющуся волю в смысле желания видеть Галицкую, Буковинскую и Угорскую Русь соединенной с великой Российской демократической Республикой», і тому мова йде не про анексію, а про реалізацію права на самовизначення: «Собрание глубоко уверено, что присоединение указанных областей является лишь восстановлением русским революционным народом справедливости и долга по отношению к малорусской народности, принявшей в течение веков самое действенное участие в создании и укреплении общей русской культуры и, подобно польскому народу, расчененной бессмысленной прихотью самодержавных царей и кайзеров»⁴⁹. Вочевидь, мітинг був організований ОПВ, де готували і його резолюцію, яку мали намір використати у пропаганді й дипломатичних

⁴⁷ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 27, 28.

⁴⁸ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 27. Л. 45–46.

⁴⁹ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 429. Л. 2.

цілях. Справді, вже 20 травня Львов передав матеріали міністру зовнішніх справ П. Н. Мілюкову. Дуже ймовірно, що ідея цієї акції виникла у Сватковського, який і далі працював на Тимчасовий уряд, котрий, здається, був тепер таки більш чутливим до його аргументів. Сватковській вів у цей час у Швайцарії перемовини з галицькими і буковинськими діячами, які, за його повідомленнями, «решителльно склонялися к присоединенню этих областей к России, но считали необходимым, чтобы этого громко требовали русские украинцы»⁵⁰.

Як бачимо, концепції самовизначення і демократії заступають концепції релігійної єдності і лояльності царям, які тепер включаються, разом з німецькими та австрійськими імператорами, у число тих, хто винен у гріхах минулого. Всеруська ідея зберігається, але тепер поєднується з закликом не до всеrusького (*общерусского*) об'єднання, а до об'єднання малоросійського народу.

Не зовсім зрозуміло, як змінилося становище ОПВ після приходу до влади більшовиків. Очевидно, що не усі співробітники залишились у Відділі⁵¹, активність його роботи помітно спала, і всього лише кілька документів від наступного періоду збереглось в архіві. Але один із цих документів викликає особливе зацікавлення – це розлога (понад 40 арк.) довідка ОПВ «Исторические судьбы Белоруссии и Украины». Текст, написаний вже за правилами пореформенного правопису, тобто без «ятей», анонімний і не датований. Первісний варіант підготував спеціаліст з діялкології, причому текст було завершено не раніше 1919 р., оскільки у ньому згадується карта України Фрайтага (Freitag), яку видано саме в 1919 р. Пізніше текст редагував хтось в ОПВ. Спочатку анонімний автор написав два тексти – один про кордон між великорусами, білорусами й українцями, інший про кордон руських (*русских*) з поляками, давши докладний опис етнічної і мовної ситуації на тому просторі, який донедавна був західними окраїнами Російської імперії. Посилання на другий текст як на окремий документ збереглось у першій частині меморандуму, але документ, який зберігся в архіві, вже об'єднує обидва тексти⁵². Судячи з усього, вже редактор з ОПВ облаштував меморандум політичними висновками, оскільки перший автор зосередився лише на науковому лінгвістичному аспекті справи і заявив, що не вважає себе як діялколога спроможним робити висновки про те, до якого народу належать ті чи інші групи, які розмовляють на переході діялектах. Це питання, на його думку, доведеться «решать с помощью каких-либо этнографических или иных соображений»⁵³. Простежити усі вставки і поправки у тексті неможливо, так само як і неможливо впевнено стверджувати, що редактор був тільки один, тому будемо говорити про авторів, не уточнюючи їх кількості. У будь-якому разі текст відображає позицію тих співробітників ОПВ, які з якихось причин працювали у Відділі майже через два роки після того, як більшовики захопили владу.

Автори меморандуму були прихильниками концепції всеруської (*общерусской*) нації. Вони вважають, що «территория, расположенная между

⁵⁰ Про ці переговори повірений у справах у Берні повідомляв у таємній телеграмі у Петроград 27 травня 1917 р. Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 429. Л. 5.

⁵¹ Зокрема, директор ОПВ Пріклонський в 1917 р. залишив пост директора і поїхав до Стокгольму. (Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 429. Л. 30).

⁵² Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 42. Л. 9.

⁵³ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 42. Л. 10.

Конгрессовой Польшой на западе и Великороссией... с древних эпох до настоящего времени была и оставалась русскою»⁵⁴. Вони пишуть «о всех трех представителях русского племени, живущих в Гродненской губернии»⁵⁵, про області, де «белорусское наречие сталкивается с другими русскими же»⁵⁶, і под. З іншого боку, вони визнають, що і в Білорусії, і на Україні «русское владычество не изменило этнографического облика народной массы»⁵⁷. Інтерпретація цього факту відображає зміни у політичній ситуації і спроби (часом досить незграбні) співробітників Відділу до цих змін пристосуватися.

На початку тексту білоруська говірка, у повній відповідності з всеруським (*общерусским*) дискурсом, характеризується як «пережиток белорусской старины»⁵⁸. Проте у закінченні меморандуму картина стає складнішою. Автори вихваляють скасування кріпацтва, розвиток освіти й особливо російський революційний рух за їх роль у «возрождении белорусской свободы и ... в развитии в белорусском народе национального самосознания». Вони позитивно оцінюють той факт, що «местная интеллигенция, ранее становившаяся либо польскою, либо великорусскою, стала осознавать себя нераздельно с массой своего народа и стремиться к автономии своего края при сохранении связи с федеративной русской республикой»⁵⁹. Меморандум навіть допускає, що, «быть может, найдутся и такие, которые склонны были бы осуществить автономию края в федерации с Польшей или Литвой»⁶⁰. Автори, втім, тут же зауважують, що «многие белорусы не отделяют себя, однако, от остальной России, не желают обособляться в качестве особой народности и продолжают оставаться просто русскими»⁶¹. Це твердження підводить авторів до головної тези меморандуму, яка адресована більшовицькому керівництву:

«Громадное большинство белоруссов (sic!)⁶² сознает себя ветвью русского народа и было бы, вероятно, очень огорчено искусственным раздроблением своей родины и присоединением ее частей к Польше и Литве. Такое раздробление не соответствовало бы и принципу самоопределения народов, провозглашенному и осуществляемому Советской Россией. Согласившись на отделение от России Эстонии, Латвии, Литвы, населенных нерусскими народностями, Советская Россия не может согласиться на отдачу этим вновь образующимся республикам частей русского народа, не выражавших желания быть присоединенными к инородческим республикам. Не может она согласиться и на отдачу белорусской территории под власть поляков за исключением местностей, заселенных

⁵⁴ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 42. Л. 40.

⁵⁵ Ф. Там само. Л. 33.

⁵⁶ Ф. Там само. Л. 11.

⁵⁷ Ф. Там само. Л. 5, 8.

⁵⁸ Ф. Там само. Л. 5.

⁵⁹ Ф. Там само. Л. 40.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

⁶² Традиція писати «малоруссы» та «белоруссы» з двома «с» мала ідеологічне підґрунтя. Таке написання підкреслювало їх приналежність до «русских», у той час як прихильники концепції окремих української і білоруської націй підкреслювали, що поняття «русин» і «русський», широко розповсюджені як самоназва упродовж кількох століть, відрізняються від поняття «русский», як воно вживалось у XIX і на початку XX століття.

польским трудовым земледельческим населением, образующим там абсолютное большинство и явно тяготеющим к Польше»⁶³. Зазначалось также, что религиозный фактор, а у Западной Белоруссии большинство белорусов были католиками, «не может превалировать над этнографическим, особенно при отделении церкви от государства и при осуществлении принципа религиозной свободы»⁶⁴.

Проведение кордону Радянской России с Польшей, так же как и кордонов между РСФСР, Белоруссией и Украиной, было важной составной частью политического порядка данного времени. Репутация большевиков как антироссийской силы, чи, в любом случае, как силы, что не имеет великого значения этническому фактору, готовой жертвовать будь-какими территориями ради спасения власти, была очень стойкой, особенно после Брестского мира. Вспоминая революционный дух, размывавший права на национальное самовыражение и права трудового населения, те же рабочие, которые еще находились в Видлице в 1919 году, привнесли новые, глубоко им чужие, господарям страны принять хотя бы часть всерусской (общерусской) идеи, и обеспечить их аргументами для ее обоснования на переговорах. (Можно лише догадываться о психологическом состоянии этих недавних царских чиновников, которые работали над меморандумом).

Украина не згадується у висновках меморандуму, ймовірно тому, що ситуація там – сильний націоналістичний дух який очевидна нестача сил для того, щоб претендувати на усі українські території – погано відповідала головній тезі меморандуму.

* * *

Документы ОПВ разрабатывались либо имперскими чиновниками, либо запрошены эксперты. Они показывают, как эта группа реагировала на драматические события Первой мировой войны и революции. Обстоятельства вынудили Видлицу перенести фокус внимания: вместо того, чтобы избежать конфликта с Австро-Угорщиной, довелось сосредоточиться на попытках предотвратить дальнейшему разделению империи. Приспособившиеся аргументы и риторику для изменения режимов, рабочие Видлицы были готовы серьезно изменить свои взгляды на возможные действия украинскому и белорусскому национальному движению. Однако концепция всерусской единицы (общерусского единства), которая не могла убедить всех схидных людей, выявила самое ядро их взглядов, которое пережило все риторические, тактические и наверное идеологические изменения. Меморандум 1919 года был своего рода заповедью, который чиновники Особого политического ведомства имперского министерства иностранных дел пытались передать новым большевистским правителям России.

⁶³ Ф. 135. Оп. 474. Ед. хр. 42. Л. 41, 41об.

⁶⁴ Там же. Л. 41об.

Aleksei MILLER

**The Legacy of the All-Russian Idea: Memoranda of
the Foreign Ministry Special Political Department under the Tsarist,
Temporary and Bolshevik Governments**

The author analyzes the nationalizing influence of World War I, based on materials of the Archival Fund of the Russian Empire's Foreign Ministry Special Political Department. The Special Political Department was created in 1916 and managed to supply its political memoranda to the Imperial, Temporary and Bolshevik governments. He uses the changes in the Department's argumentation in its attempts to adapt to current policy changes, as well as the varying degrees of concessions to the Ukrainian national movement, acceptable for Russian officials to demonstrate, that throughout, the idea of All-Russian unity remained at the constitutive core of their views.

Переклад з російської Ернеста Гайдела